

HAÇLI SEFERLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE (DOĞU-BATİ DÜNYALARI AÇISINDAN) DOĞURDUĞU SONUÇLAR

Ahmet OCAK*

THE EMERGENCE OF THE CRUSADES AND (IN TERMS OF THE EAST-WEST WORLD) THE CONSEQUENCES

Öz

Üç ilahî din açısından da kutsal kabul edilen Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra başlayan ve XI. yy'da İslâm dünyasına yönelen büyük çaplı askerî müdahaleye Haçlı seferleri denmiştir. Bu seferler görünüşte Kudüs'ü kurtarmak maksadına yönelik olsa da, Avrupa'nın o dönemdeki siyasi, sosyal ve dinî problemlerine çözüm bulmak maksadıyla başlatılmıştır. Özellikle Hristiyanlar arasındaki mezhep ihtilafları ve güç mücadeleleri için bir kılıf olarak kullanılmıştır. Bu seferler, sonradan gerçek amacından saparak emperyalist bir amaca yönelmiş ve İslam dünyası açısından tam bir yıkıma dönüşmüştür. Haçlılara karşı en büyük mücadele de bölgedeki Türk devleti ve beyliklerince verilmiştir. İki asır boyunca devam eden Haçlı seferlerinden özellikle birincisi İslâm dünyası, dördüncüsü ise Hristiyan dünyası açısından büyük yıkıma sebep olmuştur. Haçlı seferleri İslam dünyasında önemli ölçüde güç kaybı ve tahribata yol açarken, Batı dünyası açısından hem iç problemlerden kurtulma, hem de Müslümanlardan bilim ve teknoloji konusunda birçok şey öğrenerek Batı'ya taşıma sonucunda karlı bir şekilde dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Selçuklular, Kudüs, Malazgirt

Abstract

The large-scale military intervention was called the Crusades that turning to the Islamic world in the 11th century and after considered as sacred to three religions that Kudüs was conquered by Muslim. These expeditions were initiated European political, social and religious problems to find solutions in that period that though apparently for the purpose of recovering Jerusalem. It was especially used as a sheath for power struggle and sectarian conflicts between Cristians. These expeditions has turned into a complete destruction that subsequently deviated from the true purpose and directed a imperialist goal. The biggest challenge against the Crusaders was given by the Turkish state and principalities in the region. Especially the first one on the Islamic world, the fourt on the eastern Christians continued for two centuries of the Crusades that has caused huge

* Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ocak_a@ibu.edu.tr

devastation. Crusades led significantly destruction and power less in the Islamic World. It has become a profitable shape that For the western world to get rid of the internal problems as well as learned a lot about science and technology from the Muslims and as moved to the West.

Keywords: The Crusaders, Seljuks, Jerusalem, Manzikert

1. Giriş

Ortaçağda İslâm dünyası ile Hristiyan dünyasının karşı karşıya geldiği en önemli olaylar zincirini Haçlı seferleri oluşturur. “Bir noktada Müslümanlara meydan okuma mahiyetinde olan” (Watt 1986: s. 21) Haçlı seferleri, Müslümanları sindirme ve yok etme maksadıyla başlatılmıştır (Hitti 1981: 1021). Asırlardır İslâm dünyası karşısında gerilemekte olan “Haçlılar dinin psikolojik bir etken olduğu materyalist telâkkiler tarafından harekete geçen ilk emperyalist hareketlerden birini başlatmışlardır.” (Lewis 1979: 184). Yaklaşık iki yüz sene sürecektir olan bu seferlerle İslâm dünyası önemli oranda güç kaybına uğrarken, Batı dünyası ile kültürel, askerî ve ticarî alanlarda tanışma ve etkileşimler meydana gelmiştir. Bu seferler sırasında Haçlılara karşı koyabilecek yegâne gücün Türkler olduğunu anlaşılırken, Türklerin İslâm dünyasındaki vazgeçilmezliği de açıkça ortaya çıkmıştır (Köymen 1989: 287). Zira İslâm dünyası, iki medeniyet arasında ortaya çıkan “Müslümanlıkla, Hristiyanlık arasındaki uzun düelloyu” devam ettirecek kuvveti ancak Türkler eliyle sağlayabilmiştir (Durant tsz: 34).

Haçlı seferlerinin sebeplerine bakıldığında iç içe geçmiş pek çok sebebin olduğu görülmekle beraber, ana sebepleri Batıda ve Doğuda yaşanan gelişmeler olarak görmek mümkündür. Batıda, İslâm dünyasıyla ilgili birtakım düşünceler üretilerek geliştirilmiş ve Haçlı seferleri için uygun vasat oluşturulmuştur.

2. Batıdaki Gelişmeler

X.yy.’da Batı dünyasında ortaya çıkan siyasî, sosyal ve kültürel gelişmeler yanında, birtakım dinî gelişmeler de yaşanmıştır. Bu gelişmeler siyasî güç krallarla, dinî güç papalık arasında nüfuz savaşına dönüşmüştü. Bu mücadele açık bir şekilde kendisini Haçlı seferleri sırasında gösterecektir. Ortaya çıkan gelişmeler belirli başlıklar altında değerlendirilebilir.

1-Hristiyan Hacılara Zorluk Çıkarılma Propagandası: Batı dünyasından yapılan propagandaların başında, Müslümanların 638 yılında Kudüs’ü fethettikten sonra Hristiyan hacılara kutsal mekânları ziyarette

zorluk çıkardıkları ve doğu Hristiyanlarına zulmettikleri düşüncesi gelir (Abû'l-Farac 1987, 339; Kanat, Burçak 2013: 37; Watt 1986: 59). Bu maksatla papalar Doğu Hristiyanlarını kurtarma çağrısı adıyla Haçlı seferlerine hazırlık çalışmaları yapacaklardır (Runciman 1989: I, 84; Kâsım 1990: 17). Oysa Müslümanların idaresindeki Hristiyanlar “zımmî” statüsünde olduklarından zaten din ve vicdan hürriyeti bakımından belli bir hukukî güvenceye sahiptiler (Usta 2008: 20; Watt 1986: 16). Ayrıca Abbasi halifesi Harun er-Reşid (786-809) Karolenjiyan hanedanının kurucusu Charlemange’a (Şarلمان) (768-814) Kudüs’de vakıflar kurmak ve Kutsal Mezar kilisesine hediyeler göndermek imtiyazlarını vermişti. Sonradan Fâtîmî halifesi el-Hâkim Biemrillâh’ın (996-1021) 1009 senesinde tahrip ettirdiği Kutsal Mezar kilisesi, 1027 senesinde Bizans’la yapılan anlaşma gereği onarılarak (1048) Hristiyan hacıların hizmetine sunulmuştu (Runciman 1989: I, 28; Hitti 1981: 1021). Fâtîmîler bölgesinden geçen veya bedevilerce taciz edilen bazı hacılar için belki söylenenler doğru olabilir. Fakat bunu genellemek doğru olmasa gerektir. Kaldı ki, İslâm dünyasında Müslüman hacılara tacizde bulunan Arap kabilelerine karşı sonraki dönemlerde Selçukluların ve Osmanlıların çeşitli müdahalelerde bulundukları tarihî olarak sabittir.¹ Dolayısıyla bu durum Hristiyan dünyanın Müslümanlara karşı tahrik edilmesinde kullanılan bir husus olmuştur.

2- Feodalizmin Yaratığı Sosyal Yapı: Avrupa’nın temel iktisadî ve sosyal sistemi feodalizm idi. Roma’dan başlayarak Ortaçağ dâhil sonraki dönemlere kadar devam eden feodal yapıya göre toprağı elinde bulunduran “senyörler”in toprağını işleyen ve bir sözleşmeyle efendilerine bağlı olan “serfler” vardı. Topraklar serfler eliyle işlenir ve gelirleri efendilerine kalırdı. Zaman içinde genişlemenin durmasıyla birlikte toprak gelirleri gerilemiş, azalan gelirleri telafi için yüksek vergiler konulmuştur. Bu da yeni krizleri ve üretimin düşüşü sonucunu doğurmuştur. Resmen kölelik olmamakla beraber getirilen yükümlülükler sebebiyle birçok insan toprağına bağlı hale getirilmişti (Gordlevski 1988: 42; Runciman 1989: I, 90; Kâsım: 1990: 58). Ayrıca serfler, hür ve toprağına bağlı olmak üzere iki grubu oluşturmaktaydı. Hür serflerin özgürlükleri ellerinde iken, toprağına bağlı serflerin özgürlükleri olmadığı için bir mal gibi efendileri tarafından toprakla birlikte başka bir feodale satılabilirlerdi (Şenel 1991: 274). Buna

¹ 890’lı yıllarda ortaya çıkan Karmatîler, İslâm dünyasında kargaşa yarattıkları gibi hacılara da saldırarak yol emniyetini ortadan kaldırmışlardı. (Bkz. Üçok 1979: 126). Benzer şekilde Selçuklular döneminde de hacılara saldırarak onları yağmalayan ve hac yollarının emniyetini ihlal edenlere karşı Selçuklular tedbir almak zorunda kalmışlardı. (Bkz. Ocak 2002: 202).

karşılık serflerin barınma ve yemek gibi diğer ihtiyaçları senyörler tarafından karşılanırdı.

Ürünün az olduğu zamanlar veya kıtlık yıllarında senyörler kendileri açısından daha karlı olan bir yolu tercih ederek, bu serflerin özgürlüklerini verip onları azat ederler, böylece onlara karşı olan sorumluluklarından kurtulmuş olurlardı (Usta 2008: 36). Hürriyetini elde eden serfler, bunun bedeli olarak barınma ve yiyecek bulma garantilerini kaybettikleri için milyonlarca işsiz ve aç insan ortaya çıkmakta ve Avrupa sokaklarını doldurmaktaydı. Bu insanlar işsiz ve aç olduklarından dolayı çeşitli asayiş problemleri yaratmakta (yol kesmek, hırsızlık gibi) ve Avrupa'nın huzurunu kaçırmaktaydı. Bu niteliksiz ve suç unsuru haline gelen insanlardan kurtulmak isteyen Avrupa asilzâdeleri ve din adamları, bahsedilen kitleri Avrupa'dan uzaklaştırmak için dinî motifli ve onların fakirliklerini zenginliğe döndürme merkezli propagandalar yaparak Haçlı seferlerine katılmaya teşvik ettiler (Osrtogorsky 1995: 334). Zira Haçlı seferlerine katırlarsa ele geçirdikleri ganimetlerle Doğunun zenginliklerine kavuşup dünyalarını kurtarmış, kâfir Türklerin elinde olan kutsal yerleri kurtararak da cenneti kazanmış olacaklarını propaganda ettiler (Hasan 1987: 296; Kanat, Burçak 2013: 35). Bu durum, fakir kitlelerin hayallerini süsleyen bir câzibe unsuru olduğu için kalabalık kitleler büyük bir arzuyla bu seferlere katılmışlardır. Birinci Haçlı seferine 600.000 niteliksiz insan katıldığı göz önüne alınırsa bu fikrin pek de yabana atılır bir şey olmadığı görülür (Turan 1971: 100; Maalouf 2007: 21). Nitekim daha ilk seferde Haçlıların amaçları belli olmuştu. Kudüs'e gitmek üzere yola çıkan Haçlılar, Almanya topraklarına vardıklarında buradaki Yahudileri katlederek ilerleyişlerini sürdürmüş, Macaristan topraklarına girdiklerinde ise Semlin'de yerli ahaliyle aralarında ortaya çıkan bir problemden dolayı 4 000 Macarı öldürüp şehri yağmalamışlardı. Yürüyüşlerine devam ederek korkudan ahalisinin şehri terk ettiği Belgrad'ı yağmalamış, Sofya yolu üzerinde kendilerine refakat eden Bizans kuvvetleriyle çarpışmışlardı. İstanbul'a kadar önce Katolik, arkasından Ortodoks Hristiyanları öldürerek ilerlemişlerdi (Altınay 2007: 37; Runciman 1989: I, 97-99; Usta 2008: 44). Kutsal bir gaye için yola çıkan topluluğun davranışı böyle olamayacağına göre maksatlarının yağma ve talan olduğu aşıkâr ortaya çıkmıştı (Osrtogorsky 1995: 335). Bu kitleleri Haçlı seferi bahanesi ile Avrupa'dan uzaklaştıran dönemin yöneticileri adeta "safra atarak" rahatsızlık duydukları bu kitlelerden kurtulmuşlardır.

3- Krallar ve Papalar Çekişmesi: Avrupa'daki iç huzursuzluklar gelişen birtakım soysal olaylarla beraber IX. yy sonlarından başlayarak X. yy süresince giderek arttı. Vikingler Hristiyanlığı kabul ederek Norman

adıyla Avrupa'da önemli bir konuma geldiler (Kanat, Burçak 2013: 25; Usta 2008: 37). Önceleri savaşa karşı olan kilise, kendi amaçlarına hizmet edecek silahlı gücü oluşturmak için çaba içine girdi (Şenel 1991: 292). Hristiyanları müdafaa için ölecek olanların ilahî mükâfata kavuşacaklarını açıkladı. Doğuda Slavlara, Endülüs'te de Müslümanlara karşı ilk denemeleri yapıldı ve elde edilen başarıların Asya'ya da teşmil edilmesi fikri kabul görmeye başladı (Runciman 1989: I, 77). Bu gelişme Avrupa'da iç çekişmeleri hızlandırdı. Papa VII. Gregorius (1073-1085) kilisenin her türlü siyasi otoritenin üzerinde olduğunu ilan etti. Alman imparatoru IV. Henri (1056-1106) buna şiddetle karşı çıkarak papanın makamından ayrılmasını istedi. Papa'nın cevabı IV. Henri'yi aforoz etmek şeklinde oldu. IV. Henri de VII. Gregorius'u Roma'dan çıkarıp, yerine III. Clament'i papa yaptı. Bu olaylar kilisede iki başlılığı da beraberinde getirdi. VII. Gregorius, her ne kadar Alman imparatoru karşısında başarısız olsa da Haçlı seferleri konusunda ilk ciddi çalışmayı başlatan kişidir (Kâsım 1990: 31). 1074'de yayınladığı bildiride bu fikri dile getirmiş olsa da, bu işi gerçekleştirme durumu halefi Papa II. Urbanus'a (1088-1099) nasip olmuştur (Altınay 2007: 33; Usta 2008: 39). Yeni papa III. Clament, eskisinin aforoz ettiği pek çok kralın bu durumunu kaldırarak, kralları yeniden kilisenin etrafında topladı. Kilisenin aforozundan kurtulan krallar bir nevi şükran borçlarını ödemek ve meşruiyetlerini pekiştirmek için kilisenin istekleri doğrultusunda davranmaya başladılar. Böylece kiliseye Haçlı seferleri için gerekli olan destek krallar tarafından sağlanmış oldu.

4- Şövalye Sınıfının Oluşması: Uzun yıllar kuzeyden gelen barbar saldırılarına karşı korunmak maksadıyla Avrupa'da silahlı bir askeri sınıfın varlığı gerekli olmuştu. Bahsedilen bu şövalyeler sınıfı, köylülerin üzerinde onları koruyan silahlı güç olarak ortaya çıkmış olmalarına rağmen, sonradan durdurulamaz bir savaş makinesi haline gelmekle kalmamış, aynı zamanda Müslümanlara karşı büyük bir hırs, kin ve düşmanlık duygusu içine girmişlerdi (Altınay 2007: 111; Gordlevski 1988, 42). Papa II. Urbanus döneminde Haçlı seferleri düşüncesi vücut bulunca, kendisinin de mensubu olduğu "Cluny Tarikatı" bu fikri canlandırmak için büyük bir çaba içine girdi (Runciman 1989: I, 83). Ortaçağ Avrupa'sının en etkili silahlı gücü şövalyeler "İsa'nın askerleri" (Militia Sancti Petri) olarak kilisenin emrine alındı (Kâsım 1990: 31; Altınay 2007: 33). Tanrının evini kâfirlerden kurtarmak ve dinî mükâfata kavuşmak maksadıyla, şövalyeliğin tabiatında var olan macera arayışı ve öç alma (vandetta) duygusu birleşince, şövalyeler bu iş için biçilmiş kaftan haline geldiler ve Haçlı seferlerinin baş aktörü konumuna çıktılar

(Watt 1986: 60; Usta 2008: 40). Bütün Haçlı seferlerinde şövalyeler etkin olarak görev almışlardır.

5- Feodal Yapının Oluşturduğu Asillik Yapısı: Yüzyıllar boyu Avrupa'ya hâkim olan feodal yapı belirli bir hiyerarşik düzen içindeydi. Bu asiller; dük, marki, kont, vikont, baron ve şövalye gibi unvanlara sahiptiler. Bir asil öldüğünde toprakları çocukları arasında paylaşılmak yerine, tümüyle en büyük çocuğa kalırdı. Bu toprakların ve buradan gelen gelirin, dolayısıyla da ailenin askerî gücünün bölünmemesi için ihdas edilmiş bir yöntemdi. Bu şekilde topraksız ve kendi yurtlarında gelecekte ümitsiz hale gelen pek çok insan Doğu'nun zenginliklerine kavuşmak ve yeni bir gelecek ümidiyle Haçlı seferlerine katıldılar.² Bunları cezbeden doğunun zenginliği yanında papanın vaatleri de devreye girince, şansını doğuda denemek isteyen asilzadeler bu seferlerin tabii katılımcıları haline geldiler (Şenel 1991: 290; Kanat, Burçak 2013: 29, 43 vd).

3. Doğudaki Gelişmeler

Batı'da yaşanan gelişmeler yanında Doğu'da da birtakım gelişmeler olmuştu. Özellikle Türklerin Bizans'a karşı Malazgirt zaferini kazanarak Anadolu'da güç kazanması ve Kudüs'e giden yolu tutması Batı dünyası açısından önemli bir mesele haline gelmişti. Bunun yanında Doğu Hristiyanlarının durumu da Batı açısından önemsenen bir husustu.

1-Hristiyanlar Arasında Yaşanan Mezhep Ayrışmaları: Roma'nın Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra teolojik bazı meseleler yüzünden meydana gelen tartışmalar ve bunların sonucunda ayrışmalar yaşanmıştı. Roma, Katolik mezhebinin; İstanbul ise Ortodoks mezhebinin merkezi olarak Hristiyanlığın iki büyük dinî merkezi haline gelmişlerdi. Bunların dışında kalan mezhepler ise bu iki merkez tarafından baskı altında tutularak yayılmalarına imkân verilmemişti. Hususiyle doğuda yaşanan dinî gelişmeler Hristiyanlar arasındaki birliği bozmanın yanında, özellikle de Bizans'ın bütünlüğünü tehdit eder hale gelmişti. Katolik ve Ortodoks mezheplerinin dışındaki küçük mezhepler, Hz. İsa'nın havarisi Petrus (Kalkaşandî 1407/1987: II, 90; el-Mesûdî 1393 /1973: I, 66 vd.)

² Haçlı seferleri tarihçisi F. Cartensis bu hususta şunları söyler: “Batılı olan bizler şimdi doğulu olduk. ... Zira batıda fakir olanlar burada zengin oldular. Orada birkaç kuruşa sahip olanların şimdi burada sayısız altın parası vardı. Orada bir köyü olmayan burada Tanrı'nın lûtfuyla bir şehre sahipti. Mademki Doğu bizim için yaşanılacak güzel bir yerdir, o halde niçin Batı'ya dönelim.” (Bkz. Lewis 1979: 186).

tarafından kurulduğuna inanılan ve biraz da merkezi otoriteden uzak olan Antakya'yı kendilerine dinî merkez olarak seçmişlerdi (Kalkaşandî: 1987; XIII, 276; Mesûdî 1973: II, 199; Çelik 1987: 192).

Hız. İsa'daki insanî ve ilahî özellik meselesi Hristiyanlar arasında birtakım teolojik tartışmaların ve mezhebî ayrışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bunların başında İskenderiye kilisesinden keşiş Arius'un ortaya attığı Hız. İsa'daki ilah özelliğini reddeden "Arianizm" görüşü gelir. Bu düşünce diğer Hristiyanlarca kabul edilmemiş ve 325'deki İznik konsilinde mahkûm edilmişti. 451'de yapılan Kadıköy konsilinde alınan karara göre kilise hiyerarşisi içinde Roma'nın önceliği kabul ediliyor, ikinci sıraya İskenderiye değil, imparatorluğun merkezi olan İstanbul yerleşiyordu. Böylece İstanbul, hukukî bir ağırlığı olmaksızın, sadece şeref üstünlüğüne sahip olmuş oluyordu. Bu uygulamayla İskenderiye kilisesi ve orada oluşan Aryanizmle mücadele hedeflenmişti (Dvornik 1990: 11).

Bunu diğer görüşler takip edecektir. Hız. İsa'da ilahî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat olduğunu kabul eden Gregoryan mezhebi daha çok Ermenilerin mensup olduğu bir görüş olup, Bizans'ın mücadele ettiği mezheplerden olmuştur (Yıldırım 1988: 161). Antakya Süryani Kilisesi'ni oluşturan Yakubîler de bölgedeki başka bir gruptur. Yakub Burd'ono adlı bir din adamının kurduğu bu mezhebe göre; Hız. İsa iki cevherden ibaret bir cevherdir. O, iki tabiatın kendisinde toplandığı tek bir tabiattır. Hız. İsa etten ve kemikten müteşekkil olup, Tanrı'nın insana dönüşmüş şeklidir (Küçük, Tümer 1998: 164).

431'deki Efes konsilinde Hız. İsa'da iki cevherin (Diofizit) varlığı kabul edilince, İstanbul patriği Nestorius, Hız. Meryem ilah değil insan doğurmuştur. Hız. İsa ise hakikatte ilah değil, bilakis kendisine keramet verilmiş kişidir. O'nun insan tabiatı ilahî tabiatından daha fazladır görüşünü ileri sürünce, Katolik kilisesi tarafından aforoz edilmişti. 451'deki Kadıköy konsili dördüncü ekümeniklik toplantısında ise "Monofizitlik" toptan aforoz edilmişti (Dvornik 1990: 14). Bütün bu mezhepler genel adıyla "Monofizit" inançlı mezhepler olup, Hristiyanlığın iki büyük mezhebi Katolik ve Ortodoks mezheplerince reddedilen ve kendilerine yaşama alanı bırakılmayan mezheplerdi.

Bizans'ın zaman içinde bu gruplarla uzlaşma çabaları kısmen başarılı olmuşsa da bazı muhalif din adamları sebebiyle tam anlamıyla bir başarı elde edilememişti. Bizans tarafından kazanılmak bir tarafa baskı ve zulüm gören bu mezhepler, sosyal çalkantılar içindeki Bizans açısından da tehlike olarak görülüyorlardı. Nitekim Müslüman fâtilhler bu bölgeye

ulaştıklarında Monofizitler tarafından sevinçle karşılandıkları gibi (Barthold, Köprülü 1977: 103; Runciman 1989: I, 58; Usta 2008: 27), daha sonraları da Türkler karşısında Bizans'ın sukûtuna sevinmiş ve Türk hâkimiyetini tercih etmişlerdir (Cahen 1990: 247; Gordlevski 1988: 43).

617'de Antakya patriği İslâm hâkimiyeti altına girmiş, bunu Kudüs ve Mısır Monofizitleri izlemiş ve Müslümanları kurtarıcı olarak karşılamışlardı (Dvornik 1990: 20; Kanat, Burçak: 2013: 31). Bu Bizans'ın durumunu zayıflatmış gibi olaya müdahale etme zarureti de beraberinde getirmiştir. Bu durum sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Monofizitleri güvenilmez olarak gören Bizans imparatorları onları etkisiz hale getirmek için değişik yöntemler uygulamışlardır. Türk ilerleyişi karşısında bölge emniyetini sağlamak isteyen II. Basil'in (976-1025) Anadolu'nun doğusunda bulunan Monofizit inanca sahip Ermenileri zor kullanarak Fırat havzasına ve Çukurova bölgesine göçtürmesi ve Romen Diojen'in (1068-1071) Malazgirt savaşı öncesi Sivas'taki Ermenileri kılıçtan geçirmesi (Turan 1965: 75, 124) hep bu husumetin sonucunda ortaya çıkan davranışlar olarak görülmelidir.

2- Malazgirt Zaferi ve Yarattığı Etki: Doğu Hristiyan topraklarında yaşanan gelişmeler yanında Türklerle Bizanslılar arasında yapılan ve Türklerin zaferiyle sonuçlanan Malazgirt savaşı da Haçlı seferlerinin başlamasında önemli etkenlerden biridir. Malazgirt zaferinin aynı zamanda İslâm tarihinin de dönüm noktalarından bir olduğu adeta genel kabul halindedir. Bu yönüyle, sahâbeler döneminde yapılan ve önemli sonuçlar doğuran Yermük ve Kadisiye zaferleriyle aynı değerle kabul edilmiştir (Dehlân tsz: I, 342 vd.; Yinanç 1944: 79). Bu savaş, sonuçları itibarı ile Hristiyan dünyasında da birtakım gelişmelerin başlangıcı olmuştur.

Bilindiği gibi Hristiyan dünyasının kendi iç meseleleri yüzünden yaşanan çekişmeler ve mücadeleler, önce küçük mezheplerin aforoz ve yasaklanmasıyla birinci kırılmayı yaşamış, arkasından 1054 yılında iki büyük mezhep arasında yaşanan ayrışma ile Hristiyan dünyasının kesin şekilde bölünmesine yol açmıştı (Osrtogorsky 1995: 312; Usta 208: 35). Bu tarihe kadar Bizanslılar İstanbul'da oturacak bir Roma imparatoru ve batıda oturacak bir yardımcı imparator tarafından yönetilen Hristiyan devletler topluluğu kurulabileceğini düşünmüş ve bu hayali canlı tutmuşlardır. Fakat sonunda Roma'nın üstünlüğünü kabul etmekten başka çare bulamamışlardı (Dvornik 1990: 28 vd.). Aslında bu ayrılma millî menfaatlerin, evrensel kilise menfaatlerinden üstün tutulması sonucunda meydana gelmiştir. Krallar ve prenslere karşı Roma'nın üstünlüğünü savunan reformistler ve onların destekçisi Papa, Güney İtalya'yı işgal

eden Normand'a karşı, Bizans'ın desteğini almak ve İmparatorla ittifak yapmak için İstanbul'a bir heyet göndermişti. Reformistler arasından seçilerek gönderilen heyet üyeleri İstanbul'a gelince müzakerelerde bulunmuşlar, bu arada Rumları din adamlarının evlenmelerine izin vermeleri vb. sebeplerden dolayı da itizalle suçlamışlardı. Aslında İstanbul patriği Mihail Cerularius'un şahsına Kardinal Humbert'in yönelttiği suçlamalar onun aforoz edilmesiyle sonuçlanmıştı (Watt 1986: 62). Bu gelişmeler, Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesini ayıran bir sınır çizgisi olmuş ve Hristiyan âlemi Katolik (cihanşümul) Roma Kilisesi ile Ortodoks (öze bağlı) Bizans Kilisesi diye ikiye bölünmüştür (Dvornik 1990: 34). Dikkat edilirse Hristiyan dünyasının kesin olarak birbirinden ayrıldığı bu tarih, Malazgirt zaferinden on yedi sene öncedir. Birbirlerine karşı düşmanca tutum içerisinde olan ve mezheplerinin hâkimiyet alanlarını bu şekilde ayıran Hristiyanlar, kendi aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen Müslümanlara karşı birlikte davranmaktan da geri kalmamışlardır. Nitekim Bizans İmparatorluğu, Malazgirt yenilgisinden sonra Avrupa'da putperestler, doğuda da Türkler tarafından sıkıştırılmaya başlayınca 1095 yılında Papa II. Urbanus'dan (1088-1099) yardım istemek zorunda kalmış ve Papa Clermont Konsili'nde yaptığı konuşmada herkesi doğu Hristiyanlarına yardım yapmaya davet etmişti (Runciman 1989: I, 81 vd.; Osrtogorsky 1995: 334; Watt 1986: 62).

Katolikler ve bu mezhebi benimseyen Avrupa devletleri, Ortodoksları ve onun temsilcisi olan Bizans'ı Müslümanların önünde bir kalkan, bir kale gibi görmekteydiler. Malazgirt zaferi ile Bizans yenilince, Katolik dünyası telaşa kapıldı. Zira Müslümanlarla kendi aralarındaki koruyucu kalkan delinmiş, kale yıkılmıştı. Ortodoksları mağlup eden güç (Türkler), ilerlemesine devam ederek yarın bir gün de Katolikleri aynı akıbete uğratabilirdi. Bu endişeyi taşıyan Katolikler yaklaşan bu tehlikeyi bir an önce bertaraf edebilmek için harekete geçtiler. Bu, "Haçlı Seferleri"nin temel ve belki de en önemli sebeplerinden birisidir. Asırlardan beridir Müslümanlar aleyhine genişlemiş olan Hristiyan dünyası, Malazgirt'de yediği darbenin tesiriyle şoka girmişti. Zira Müslümanlar, Hristiyanların ilerlemesini engelledikleri gibi, onları yenilgiye de uğratmıştı. Bu gelişme Avrupa'yı son derecede rahatsız ediyordu. Eğer bu gelişmeler devam eder ve Müslümanlar eski güçlerine kavuşursa, Hristiyanlık için tam bir tehlike olabilirdi. Nitekim Malazgirt'ten sonra Endülüs'de de yeni gelişmeler yaşanmış, Murâbıtlar hükümdarı Yusuf Tâşfin 1086 senesinde Zellâka zaferiyle 50 000 kişilik Haçlı ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Bu durum Müslümanların eski güçlerine dönmesi anlamına gelmekteydi. Bu yüzden bu hareketin gelişmesini engellemek ve beliren tehlikeyi yok etmek gerekmekteydi (Hammâde 1408/1988: 292 vd.; Mahmud, eş-Şerif

tsz.: 587 vd.; Şâkir 1411/1991: VI, 252; el-İbâdî tsz.: 187 vd; Yinanç 1944: 80).

Hristiyanların endişelerinde hiçte haksız olmadıkları sonradan ortaya çıkacaktır. Nitekim Malazgirt’de iki medeniyetin temsilcisi karşı karşıya gelmişler ve bu savaşı Türkler eliyle Müslümanlar kazanmıştır. Bundan sonraki süreç, Müslümanların ilerlemesi Batı dünyasının ise toprak kaybı ve gerilemesiyle sonuçlanacaktır ki, 1683 Viyana bozgununa kadar bu süreç devam edecektir. Ülkelerin ve milletlerin kaderinde bulundukları jeostratejik konum yanında, belki onun kadar önemli olan “teostrateji” nin de önemini burada görmek mümkündür. Aynı inancı paylaşmak ve ortak hedefleri olmak toplumları birleştirmekte ve güçlü kılmaktadır. Nitekim Avrupa; Rusya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan hattıyla oluşan Ortodoks kalkanını sonradan yeniden tesis edecektir. Bugün de (son Bosna-Sırp savaşı örneğinde olduğu gibi) bahse konu hususların değerinden fazla bir şey kaybetmediği görülmektedir.

Bahsedilen sebeplerden dolayı Haçlı seferlerinin başlatılarak Müslümanlardaki gelişmeyi engellemek Avrupa’nın ana hedeflerinden olmuştur. Sıralanan bütün sebepler bir araya getirildiğinde, Avrupa’nın içinde bulunduğu karışıklıkları unutturmak ve ortak bir Avrupa kimliği yaratmak için İslâm düşmanlığı ve Kudüs sevgisiyle yoğrulmuş kitleler bir araya getirilerek ortak hedeflere yönlendirildi. Bu seferlere de Haçlı seferleri dendi.

4. Haçlı Seferlerinin Başlaması

1. Haçlı Seferi (1096-1099): Yaşanan gelişmeler ve Bizans imparatorunun Papa II. Urbanus’dan yardım istemesi beklenen hareketi doğurdu. 1095 yılında Clermont Konsili’nde yaptığı konuşmada Hristiyanların düşmanlarına karşı mücadele çağrısı yapan papanın isteğine büyük bir katılım yaşandı (Runciman 1989: I, 83; Watt 1986: 62; Usta 2008: 41). Papa, bu konuşmasında Kudüs’ü kurtarmak gibi bir şeyden bahsetmediği halde, Haçlı seferleri Kudüs’ü kurtarmaya dönük bir heyecan ve savaş haline dönüştü. Önceden dinî idealizm adına başlayan bu hareket, zamanla amacını kaybederek başka maksatlara dönüştü (Lewis 1979: 184).

Papa’nın çağrısıyla harekete geçen ve kalabalık kitleler halinde Anadolu’ya yönelen Haçlılar, Türklerin başkenti İznik üzerine yürüdüler. 1096 senesi sonlarında İznik önlerinde görülen Haçlılar pusuya düşürülerek önemli ölçüde yok edildiler (Zekkâr 1416/1995: VI, 87).

Arkadan gelen düzenli birlikler ise 1097’de İznik’i kuşatarak, o sırada I. Kılıç Arslan’ın da orada olmamasından faydalanarak şehri ele geçirdiler (Urfalı Mateos 1987: 190; Runciman 1989: I, 100,135 vd.; Maalouf 2007: 27; Orstogorsky 1995: 336). İlerleyişlerine devam ederek Konya üzerinden geçip, 1098 senesinde Antakya’yı kuşattılar. Antakya hâkimi Yağısıyan Haçlılara karşı büyük bir direniş gösterdiyse de, bir Ermeni dönmesinin ihaneti yüzünden şehri kaybetti (İbnu’l-Kalânîsî 1908: 135; Runciman 1989: I, 168 vd.; Alptekin 1985: 13 vd.). Şehri kurtarmaya gelen Musul Valisi Gürboğa ise birtakım taktik hatalar yaptığı için amacına ulaşamadı. Böylece İznik’ten sonra Hristiyanlar açısından önem arz eden Antakya da Haçlıların eline geçti (İbnu'l-Esîr 1399/1989: X, 274; Altınay 2007: 45; Hitti 1981: IV, 1026; Maalouf 2007: 41). Selçuklulara bağlı diğer beylerin ve bazı İslâm devletlerinin gerekli ilgiyi göstermemeleri sebebiyle Haçlılar meselesi doğrudan Selçukluların meselesi haline gelmişti (Köymen 1989: 290).

Haçlıların asıl hedefleri ise “Kutsal ülke” Kudüs’tü. Fâtımîlerin Ermeni asıllı veziri Bedrülcemâli, Gürboğa’nın Antakya önündeki yenilgisini haber alınca, Haçlılara karşı Müslümanlarla gücünü birleştirmek yerine, yaşanan gelişmeleri lehine çevirmek ve Türklerin elindeki Kudüs’ü almak üzere harekete geçti. Artuk Bey’in oğulları Sökmen ve İlgâzi’ye iktâ olarak verilmiş olan Kudüs’ü yanlarında kırk mancınığın da bulunduğu ordusuyla kuşattı. Beklediği yardımı alamayan ve bunlara karşı koyamayacağını anlayan Sökmen ve İlgâzi şehri Fâtımîlere teslim etmek zorunda kaldılar (İbnu’l-Kalânîsî 1908. 135; Özeydin 1994: X, 453; Runciman 1989: I, 205).

Anadolu’daki başarılarından sonra ilerleyişini sürdüren Haçlılar, bölgedeki yöneticilerin ihtilafları, özellikle de Şîî kökenli bazı unsurların kendilerine yardımları sebebiyle kısa sürede Kudüs önlerine ulaştılar. Aralarındaki mezhep ihtilafı ve siyasî rekabetten dolayı Selçuklularla düşman olan Fatımiler bu konuda Haçlıların işini kolaylaştırmışlar (İbnu'l-Esîr 1399/1989: X, 273),³ bölgedeki bazı gruplar da Haçlılara geçiş kolaylığı sağlamak veya erzak temini konusunda yardımcı olmuşlardır (Ocak 2009: 95-110). Sonuçta Haçlılar Kudüs önlerine kadar geldiler ve el-Efdal’ın komutanlarından İftihâruddevle tarafından savunulan şehri kuşattılar. Şiddetli bir kuşatmadan sonra beklediği yardımı da alamayan şehir fazla dayanamayarak 15 Temmuz 1099’da Haçlıların eline geçti (İbnu’l-Cevzî

³ Fâtımîler, Antakta Haçlıların eline geçmeden üç ay önce armağanlarla yüklü bir Mısır heyetini Haçlılara göndererek zafer kazanmalarını temenni ile ittifak önerisinde bulunmuştur. (Bkz. Maalouf 2007: 55 vd.; Altınay 2007: 51; Cahen 1990: 243).

1359: IX, 108; ez-Zehebî 1405/1985: II, 364; Ebu'l-Fidâ 1907: II, 211; Sevim 1989: 183; Runciman 1989: I, 206 vd.).

Kudüs, Haçlıların eline geçince baştaki idealizmin nasıl kaybolduğu burada görülebilmektedir. Zira, Haçlılar şehirde büyük bir katliam başlatmışlar, Yahudileri havralara doldurarak yakmışlar, Müslümanların sayısı ise çok olduğu için onları da bir hafta boyunca kılıçtan geçirmişler, Mescid-i Aksa'ya sığınanları bile affetmemişlerdir (el-Azîmî 1988: 32; İbnu'l-Esîr 1989: X, 283; Abû'l-Farac 1987: I, 340; Urfalı Mateos 1987: 199; Hitti 1981: IV, 1027). O kadar insan öldürmüşlerdir ki, Ömer Camii'ne giren bir süvarinin dizlerine kadar kan çıktığı kaynaklarda nakledilmektedir (İbnu'l-Kalânîsî 1908: 136).⁴ Toplam 70 000 Müslüman katleden Haçlılar, bununla da yetinmeyerek, Başta Hz. İbrahim'in kabri olmak üzere Müslümanların kutsal şahsiyetlerinin kabirleri ve diğer evliyaların kabirlerini yakıp yıkmıştı. Bebekler ve kadınlar dâhil hiçbir Müslüman'ı sağ bırakmayan Haçlılar, öldürdükleri insanların karınlarını deşip sağken yuttukları altınları bile almışlardı (Zekkâr 1416/1995: VI, 260 vd.; Kanat, Burçak 2013: 97).

Öldürecek Müslüman kalmadıktan sonra büyük bir törenle Hz. İsa'nın gömülü olduğuna inandıkları Kutsal Mezar kilisesine gitmişlerdir. O güne kadar bütün Hristiyanların ortak ayin yaptıkları bu kiliseye Doğu kilisesine bağlı (Rum, Ermeni, Kıpti, Süryani, vb.) Hristiyan grupları sokmadıkları gibi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilip öldüğü haçın yerini söylemeyen rahipleri tutuklayarak işkence etmişlerdi (Runciman 1989: I, 221 vd.; Maalouf 2007: 61 vd.). Kudüs'ün alınmasıyla birlikte Avrupa'dan başlayan uzun yürüyüş hedefine varmış ve Haçlılar amaçlarına ulaşmış oldular. Haçlılar, bundan sonra bölgede durumlarını sağlamlaştırmak için güçlerini tahkim etmiş ve yeni yerler ele geçirerek genişlemeye çalışmışlardır.

2. Haçlı Seferi (1147-1148): Selçuklulara bağlı ve Musul merkezli bir emirlik kurmuş olan Atabeg Zengi, bölgedeki gelişmeleri değerlendirerek, Haçlıların elindeki Urfa'yı 1144 yılında alıp, buradaki Haçlı kontluğuna son verdi (İbnu'l-Adîm 1976: 252; Abû'l-Farac 1987: I, 378; Urfalı Mateos 1987: 296; Hitti 1981: IV, 1036). Böylece Musul-Haleb yolu düşmandan temizlendiği gibi, Anadolu ile İran bölgesindeki Türkler arasına yerleşmiş olan bu Haçlı kaması da ortadan kaldırıldı (İbnu'l-Esîr 1989: XI, 97; Runciman 1989: II, 195 vd.; Kanat, Burçak 2013: 116). Bu olay Avrupa'da yeni bir heyecan uyandırdı. Zira bütün Akdeniz'i kuşatan

⁴ Bu durumu Haçlı komutanlarından Godefroi de Bouillon da, Papa II. Urbanus'a yazdığı mektupta teyit etmektedir. (Bkz. Altınay 2007: 18).

Müslümanlara karşı oluşan taarruzun sol kanadı yara almış bulunuyordu ve bu durumun düzeltilmesi içi yeni bir Haçlı seferine ihtiyaç vardı. Papa III. Eugenius'un teşvikiyle Fransız kralı VII. Louis ve Alman İmparatoru III. Conrad yeni bir Haçlı seferi için yola çıkmışlardır (Abû'l-Farac 1987: II, 384; Runciman 1989: II, 210 vd; Osrnogorsky 1995: 353; Kâsım 1990: 32). III. Conrad, Anadolu'ya girince eski güzergâhı takip etmek istedi ve Sultan Mesut tarafından 1147'de Eskişehir yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratıldı (Khoniates 1995: 45; Runciman 1989: II, 2229). Henüz İstanbul'da iken bunu öğrenen VII. Luis ise aynı tuzağa düşmemek için sahil yolunu izleyerek İznik, Bergama yoluyla seferine devam etti (Altınay 2007: 77). Buna rağmen yol boyunca Türk saldırılarıyla yıpranan Haçlılar Antalya sahillerine ulaşınca gemilere binerek yola devam ettiler. Hatta gemicilere verecek parası bulunmayan 3 000 kişiyi kaderlerine terk etiler (Turan 1971: 185; Osrnogorsky 1995: 354). Antalya Rumları Türkleri çağırarak bunları cezalandırmalarını istediye de, Türkler bunu yapmadılar. Türklerden iyilik gören bu terk edilmişler, Müslüman olarak Türklere katıldılar (Alptekin 1989, VIII, 245).

Zengi'nin fethiyle Urfa Haçlı kontluğu ortadan kalkmış ve Haçlılara karşı başarı elde edilmiş olmasına rağmen, Türkler Anadolu'daki bazı avantajlarını kaybetmişlerdi. Süleyman Şah döneminde 1080 senesinde denize ulaşan, Marmara ve Karadeniz'den gelen gemilerden vergi alma konumunda olan Türkler, II. Haçlı seferiyle beraber bu durumu kaybetmiş ve sahilleri terk ederek Anadolu'nun iç kısımlarına çekilmek zorunda kalmışlardı (Cahen 1994: 98; Cahen 1990: 246; Kanat, Burçak 2013: 110).

3. Haçlı Seferi (1189-1192): Aradan geçen bunca zamandan sonra İslâm dünyası Haçlılarla nasıl savaşılabileceğini artık öğrenmiş durumdaydı. Bunu kavrayan ve Haçlıları bölgeden çıkarmaya azmetmiş olan Atabeg Zengi gerekli hazırlıklara başladı. Mısır, gerek zenginliği gerekse ulaşım şartları sebebiyle stratejik bir konumdaydı. Bu durumu bilen her iki taraf da bölgeyi ele geçirmeye çalışıyordu. Haçlıların Mısır üzerindeki seferi başarısız olunca, Mısırlıların daveti üzerine Zengi, komutanı Şîrkûh'u bir orduyla göndererek 1167'de Mısır'ı ele geçirdi (İbn Şeddâd 1415/1994: 79; İbnu'l-Esîr 1989: XI, 298; Abû'l-Farac 1987: II, 401; Runciman 1989: II, 308; Maalouf 2007: 154 vd.). Mısır'ın Zengi'nin eline geçmesi Haçlılar açısından bir felaket olarak görüldü (Kanat, Burçak 2013: 132). Zira her tarafları tek bir güç tarafından kuşatılmış olduğu gibi, Doğu Akdeniz'deki dengeler de bozulmuş oluyordu.

Zengi'nin ölümünden sonra iktidarı onun komutanlarından Selâhaddin Eyyûbî ele geçirdiğinde (İbnu'l-Esîr 1989: XI, 342 vd; Abû'l-Farac 1987:

II, 415; Hitti 1981: IV, 1036; Şeşen 1983: 37), Kudüs krallığında da büyük iktidar mücadelesi başlamıştı. Avrupa ve Bizans'dan yardım alamayan Kudüs, Müslüman baskıları karşısında iyice sıkışmış olduğundan dolayı 1180'de Selâhaddîn'le bir saldırmazlık anlaşması imzalamak zorunda kaldı (Runciman 1989: II, 352; Maalouf 2007: 174; Şeşen 1983: 68). Bu arada anlaşmayı tanımayan bazı Hristiyanların Müslüman ticaret gemilerine saldırması, Mekke ve Medine'yi basma planları üzerine Selâhaddîn anlaşmayı bozarak Haçlılar üzerine yürüdü. 1187'de Taberiye Gölü yakınlarında "Hittîn" mevkiinde Haçlıları büyük bir bozguna uğrattı. Kudüs'ü kuşatarak burayı Haçlıların elinden aldı (İbnu'l-Esîr 1989: XI, 534; İbn Şeddâd 1994: 134; Osrtogorsky 1995: 376; Runciman 1989. II, 367 vd). Haçlıların Kudüs'ü Müslümanlardan aldıkları zaman yaptıkları vahşetin tersine, onların şehirden sâlimen çıkarak yine Haçlıların elinde olan Antakya, Sur ve Trablus kentlerine gitmelerine izin verdi. Kudüs'ün arkasından Askalan, Gazze ve Beyrut şehirlerini de alarak Haçlıların buralardaki hâkimiyetini nihayetlendirdi (İbnu'l-Esîr 1989: XI, 546; Abû'l-Farac 1987: II, 442 vd.; Gibb 1991: 110).

Bu sırada Avrupa kendi iç çekişmeleriyle meşguldü. Buna rağmen Sicilya Kralı Gullaume gönderdiği donanmayla Sur ve Trablus şehirlerinin Müslümanların eline geçmesini engellemişti. Papanın isteği üzerine Haçlı kabul eden Alman İmparatoru Frederich Barbarossa yeni bir sefer için Kudüs'e doğru sefere çıktı. 1090'da Anadolu'ya geldiğinde Selçuklu sultanıyla olan dostluğundan dolayı serbest geçiş izni aldı. Fakat yolda Türkmenlerin saldırılarına maruz kalan İmparator, Konya'yı ele geçirip şehri tahrip ettikten sonra yola devam etti. Göksu nehri kenarında iken meçhul bir şekilde ölünce ordusu dağıldı (Turan 1971: 221 vd.; Alptekin 1985: 258). Askerlerinin bir kısmı geri döndü, bir kısmı da Akka kuşatmasına yardım maksadıyla yola devam etti. Nitekim Akka bir yıl sonra İngiliz ve Fransızların da yardımıyla düşürüldü (Zekkâr 1995: VII, 396; İbn Cübeyr 1986: 249; Runciman 1989: III, 44 vd.). Haçlıların eline geçmesiyle birlikte Akka, bölgedeki liderlik konusunda Kudüs'ün yerini aldığı gibi, Haçlıların Doğudaki varlığının "İkinci Krallık" adı altında yüz sene daha devam etmesini de sağlamıştır (Hitti 1981: 1046; Kanat, Burçak 2013: 137).

4. Haçlı Seferi (1203-1204): Üçüncü Haçlı seferinden sonra Avrupa'da yeni gelişmeler olmuş, VI. Henri Alman imparatoru olarak Şarlman'dan sonraki en büyük imparator durumuna gelmişti. İkinci Haçlı seferindeki başarısızlığın sebebi olarak Bizans'ı gören Avrupalılarda ciddi anlamda Bizans düşmanlığı oluşmuştu (Osrtogorsky 1995: 354; Kanat, Burçak

2013: 126). Aynı düşüncede olan VI. Henri de Bizans'ın üzerine sefer yapmayı düşünmeye başlamıştı. Büyük Akdeniz İmparatorluğu kurmayı hedefleyen VI. Henri, üçüncü Haçlı seferinden dönerken fırtınaya yakalanan ve kendisine esir düşen İngiliz Kralı Richar'a vasallık yemini ettirerek krallar üstü bir konuma gelmiş, aynı düşünceden olarak Doğu'daki Ermeni hâkimlerini de himayesi altına almıştı (Osrtogorsky 1995: 381; Kanat, Burçak 2013: 145).

Dönemin Papası Bizans'la kiliseleri birleştirme müzakereleri yürüttüğünden Henri'nin Bizans üzerine yapacağı sefere karşıydı. Üstelik Papa, Hristiyanların yardımı olmaksızın Yakın Doğu'daki varlıklarının uzun sürmeyeceğini de düşünüyordu (Runciman 1989: III, 95 vd.). Bu maksatla yeni bir Haçlı seferi için krallara çağrıda bulundu. Papa'nın çağrısı üzerine sefere karar veren Avrupalılar ilk seferin haricinde, Türkler tarafından büyük zayıata uğratıldıkları için, ikinci ve üçüncü seferlerin Anadolu üzerinden yapılmasını fazla faydalı bulmadıkları gibi, bu seferlerdeki başarısızlığı da Bizans'a yüklüyorlardı. Suriye yerine Ege kıyılarında hâkimiyet kurmanın daha iyi olacağın düşünenler yanında, bütün planlarını İstanbul'a saldırı üzerine kuranlar da vardı (Runciman 1989: III, 103; Kanat, Burçak 2013: 150). Böylece İstanbul kilisesinin Roma'ya bağlanması sağlanacaktı. Haçlılar daha Dalmaçya kıyılarında iken Bizans imparatoru II. Isaakios tahttan indirilerek hapse atılmıştı. Oğlu Aleksios, Zara kentinde buluna Haçlılara gelerek imparator yapılması karşılığında Haçlıların ikmal ve iaşesini sağlayacağını söyleyince, burada yeni imparator ilan edilmişti.

Yola çıkan Haçlılar 1203 de İstanbul önlerine vardılar. İmparator, Haçlıları erzak vererek göndermek istediye de Haçlılar kabul etmediler. Çıkan karışıklıklar sonunda eski imparator yeniden tahta çıktı (Altınay 2007: 91; Osrtogorsky 1995: 385; Runciman 1989: III, 105). 1204'de saldırarak şehri ele geçiren Haçlılar Kudüs katliamını aratmayan bir vahşet sergilediler. Tüm kiliseler, manastırlar, saraylar ve kütüphaneler vahşice yağmalandı (Zekkâr 1995: X, 105 vd. ; Usta 2008: 231). Sadece halka değil, Rahibelere dahi manastırlarda tecavüz edildi. Ayasofya kilisesindeki aziz tasvirleri ve kutsal kitaplara hakaretler yapılmış, patriğin makamına bir Fransız fahişesi çıkarılarak şarkı söylettirilmişti. Olayların görgü tanığı Bizanslı tarihçi Niketas Khoniates, "Araplar bile daha merhametli hareket ederlerdi" diyerek şehrin ne kadar büyük bir yağma ve katliama tabi tutulduğunu belirtmektedir (Abû'l-Farac 1987: II, 483; Runciman 1987: III, 109; Osrtogorsky 1995: 386). Haçlı liderlerinden Geoffroi de Villehardouin, dünya kurulduğundan beri hiçbir şehirde bu kadar ganimet ele geçirilemediğini yazmıştır (Osrtogorsky 1995: 386;

Runciman 1989: III, 110).⁵ Bizans İmparator'u bile İznik'e kaçarak canını zor kurtarmış ve İstanbul bu yağmadan sonra altmış sene başkent olma durumundan çıkmıştır.

Dördüncü Haçlı seferi İstanbul'daki Ortodoksların hafızasında o kadar acı izler bırakmıştır ki, bundan iki yüz elli sene sonra bile (1453) Osmanlılar İstanbul'u kuşattığı zaman, dönemin Bizans imparatoru papayla yazışarak, gelip onları kurtarmasına karşılık Katolik mezhebini kabul edeceğine dair bir mektup göndermişti. Bunu duyan Ortodoks din adamları o meşhur "İstanbul'da Latin serpuşu görmektense, Osmanlı sarığı görmeyi yeğleriz" sözünü söylemişlerdi (Uzunçarşılı 1982: I, 467; Maksudoğlu 2001: 97). Bu söz bile Haçlı vahşetinin ne derece olduğunu göstermeye yeter.

Bu seferle birlikte Hristiyan dünya bir daha birleşmemek üzere ayrıldığı gibi, Doğu ile Batı Hristiyanları arasına kin tohumları ekilmiştir. Doğu Hristiyanları Avrupalılardan o kadar nefret eder hâle gelmişlerdi ki, "rûhanîler ve halk, Müslüman zulmünün dönmesini, Latinler'in hâkimiyeti altında yaşamaktan daha iyi buluyorlardı." (Barthold, Köprülü 1977: 18). Bütün bu gelişmeler sonucunda ikinci Roma olarak görülen ve tarih boyunca da Roma olma ümidini kaybetmeyen İstanbul, dinî bakımdan gücünü kaybederek yerini doğu Hristiyanlarının ilgi duyduğu Moskova'ya bırakmıştır (Runciman 1989: III, 115 vd.). Ortodokslar arasındaki bu bölünmeyle beraber Moskova yeni bir merkez olarak parlamaya başlamıştır.

Bu seferle birlikte Haçlıların idealleri yerini yağma ve talana terk etmiştir. Bizans'ın yağma ve talanlarla yıpratılarak etkisiz hale getirilmesiyle birlikte Doğu'dan gelen Türk akınlarına karşı Hristiyan dünyası savunmasız hale gelmiştir (Runciman 1989: III, 115; Ayönü 2009: 16). İkinci Haçlı seferiyle beraber kıyılardan Orta Anadolu'ya çekilme mecburiyetinde kalan Selçuklular bundan sonra uçlara yönelik akınlarını daha rahatça yapabilmışlerdir. Bunu gören Yakın Doğu'daki Haçlı baronları da kendi aralarında çekişmeye girerek nüfuz alanlarını genişletmeye başlamışlardır. Yani bu sefer faydadan çok zarar vermiştir. Bu sefer aynı zamanda Anadolu üzerinden yapılan son Haçlı seferidir.

Dördüncü seferden sonraki Haçlı seferleri artık maliyeti daha az olan deniz yoluyla yapılacaktır. Önce Haçlılarını, arkasından hacılarını gönderen Avrupa, bölgeden ümidini asla kesmeyecektir.

⁵ İstanbul yağmasının canlı izleri bugün de durmaktadır. Sultan Ahmet meydanındaki iki dikili taştan biri olan ve üzeri pirinç levhalarla kaplı olan taşın üzerindeki levhalar da bu yağmadan nasibini almışlardır. Bugün taş duvar şeklinde yükselen dikili taş o dönemin yağmasından geriye kalan halidir.

5. Haçlı Seferi (1218-1221): Daha çok ticari çıkarların çatışması sonucunda yapılan seferdir. Haçlılar önce Mısır'ı alarak oradan Kudüs üzerine yürümeyi hedeflemişlerdir. Çıkar ihtilafları ve Müslümanların saldırıları bu planı işletmemiştir. Akka kralı Kudüs üzerine yürümüşse de yoldan geri dönmüştür (1217). Haçlılar 1218'de Dimyat'ı ele geçirdilerse de Müslümanlar sonra şehri geri aldı (Kanat, Burçak 2013: 167; Usta 2008: 232 vd.).

6. Haçlı Seferi (1228-1229): Bu sefer, Akka prensesi ile evlenerek tüm Hristiyanların koruyucusu olarak sefere çıkacağını ilan eden Alman İmparatoru II. Frederich'in seferidir. II. Frederich, ordusunu Akka'ya gönderip kendisi hastalığını ileri sürerek gitmedi. İmparatorun seferini dünyevî maksatlar için yapacağını bilen Papa bu durumda onu aforoz etti (Usta 2008: 242). Sonunda sefere çıkan imparator bölgedeki çekişmelerden ve Eyyûbî ailesinin iç ihtilaflarından faydalanarak anlaşma karşılığı savaşmadan Kudüs'ü ele geçirdi (İbnu'l-Esîr 1989: XII, 487; Abû'l-Farac 1987: II, 523; Runciman 1989. 138 vd.; Hitti 1981: IV, 1052). Eyyûbî meliki el-Kamil tarafından Kubbetü's-sahra, el-Aksa camii ve Haremü's-şerif hâriç Kudüs'ün Haçlılara verilmesi İslâm dünyasında büyük bir infiale sebep olmuştur. Fakat bu olay, Hristiyan dünyada da bir başarı olarak kabul edilmemiştir. Çünkü II. Frederich aforoz edilmiş bir kral konumundaydı ve yaptıkları kutsal bir savaş olarak kabul edilmiyordu.

7. Haçlı Seferi (1248-1252): Eyyûbî-Türkiye Selçukluları arasında yaşanan rekabet, bölgedeki dengeleri değiştirmişti. Papa'nın yeni bir Haçlı seferi isteği krallar tarafından pek istekli karşılanmıyordu. Eyyûbîler arasındaki iç çekişmeler yüzünden 1229'da Frederich'e Kudüs'ü teslim eden el-Kamil, bu sefer Haremü's-şerif'de dahil Kudüs'ü onlara teklif etti. Buna tepki gösteren Eyyûbî komutanlarından en-Nasır, Harezmi askerlerin de yardımıyla Kudüs'ü Haçlıların elinden aldı (Runciman 1989: III, 195; Hitti 1981: IV, 1052; Maalouf 2007: 214). Moğolların baskıları sebebiyle Selçuklular da zayıf duruma düşmüşlerdi. Moğolları kendine müttefik olarak gören papa onlarla görüşerek Haçlı seferlerinde onların desteğini istedi ise de kesin bir ittifak sağlanamadı. Fransa Kralı IX. Louis başkanlığında Haçlılar harekete geçtiler. Mansura önlerinde (1249) Memluktardan büyük bir darbe alan Haçlılar Dimyat'a çekilmek istedilerse de takibattan kurtulamayarak tüm ordu Müslümanlara esir düştü, Kral'ın kendisi de ancak bir milyon altın fidye karşılığı hürriyetini satın alabildi (Hitti 1981: IV, 1052; Kanat, Burçak 2013: 182, 185). Haçlılar bu seferden umduklarını bulamadıkları gibi, Müslümanlar karşısında da gerilemek durumunda kaldılar.

8. Haçlı Seferi (1270): IX. Louis, Moğol Hakanı Abaka ile müttefik idi. Moğolardan yardım alabileceğini uman Kral, 1270’de büyük bir donanmayla yeni bir sefere çıkmışsa da, (Runciman1989: III, 247) Tunus sahillerine ulaştıklarında meydana gelen salgın hastalık yüzünden kendisi ve ordusunun önemli bir kısmı telef olmuş, kalan askerleri de geri dönmüştür. Böylece bu son Haçlı seferi de amacına ulaşmadan bitmiş oldu.

Sonuç

Müslümanları bölgeden uzaklaştırmak ve Orta Doğu coğrafyasını ele geçirmek maksadıyla başlatılan Haçlı seferleri, çok geçmeden dinî anlamını ve idealini yitirerek bir yıkım ve nüfuz savaşına dönüşmüştür. Büyük bir dinamizm ve heyecanla harekete geçen Batı’ya karşı savunma durumunda olan Müslüman dünya, yüzyıllar süren mücadele sonunsa güç kaybetmiş ve yarattığı medeniyetin parlaklığı gölgelenmiştir. Haçlılardan sonra başlayan ikinci yıkım dalgası Moğol tahribatı ile de İslâm medeniyeti birincisinden daha büyük bir yıkım yaşamıştır.

Müslümanlar fethettikleri topraklarda, ilk günlerden başlayarak yüz yılar süren, büyük bir hoşgörü içinde hâkimiyetlerini tesis etmişlerdi. Diğer din ve milletlerden olanlar aşağılanmamış, tam tersine Zımmî hukuku ile onları korudukları gibi, onların birikimlerini de devralarak daha ileri noktalara taşımışlardı. Bu uygulamalar, ilmin gelişmesini ve yeni medeniyet ürünleri verilmesini sağlamıştı. Haçlı seferleriyle yaşanan yağma ve yıkım bu hoşgörü ortamını yok ettiği gibi yeni çalışmaların önünü de kapamıştır. Haçlıların yaptığı katliamlar Müslümanlarda öfke doğurmuş ve asırlardır oluşan hoşgörüyü ortadan kaldırmıştır (Maalouf 2007: 241; Usta 2008: 259).

Batı dünyası ise bundan kazançlı çıkmıştır. Avrupa devletleri arasında ve Müslümanlarla ticaret artmış, özellikle öne çıkan İtalyan şehir devletleri gemicilik ve ticaretle büyük kazançlar sağlamışlardır. Artan risklerini karşılamak için sigortacılığın da bu dönemde geliştiği görülmektedir. Papalık bu seferlerle kilisenin gücünü artırmayı hedeflemiştir. Bu maksatla yapılan seferlerle Katolik inancı bir nebze yayılmış ise de seferlerin başarısızlığı yüzünden itibar kaybına da uğramıştır. Doğuya giden asilzadelerin bir kısmı geriye dönmeyerek dünyevi iktidarlarını artırmışlar, bu da kilisenin onlar üzerindeki hâkimiyetini zayıflatmıştır (Hasan 1987: V, 306). Haçlılar, Doğu’yla süren uzun münasebetler sonucunda, Müslüman dünyanın bazı hususlarını da Batı’ya taşımışlardır (Miguel 1991: II, 263). Müslüman coğrafyada gördükleri mimari üslubu

ve taş malzemeyi Batı'da da kullanmaya başlamışlardır. Yine Kalelerdeki burç yapım şekliyle (köşeli yerine yuvarlak burçlar) birlikte şehirlerin etrafına iki (iç-dış) sur yapma hususunu da Doğu'dan almışlardır. Doğu'da gördükleri pek çok şeyi Batı'ya aktaracaklardır. Şeker kamışı dâhil olmak üzere kavun, karpuz, limon gibi yiyecekler ve bölgeye ait damak zevkine etki eden baharatlar bu seferler sırasında alınmıştır (Altınay 2007: 115). Aynı şekilde minder, eşarp, tuvalet kültürü ve malzemeleri gibi hususlar da Doğu'dan alınan şeylerdir. Kâğıt, alkol ve şeker damıtımı gibi endüstriyel ürünlerin alındığı yer de Doğu'dur. Pusula, çeşitli hastalıklar için kullanılan ilaçlar ve hastalıkları tedavi yöntemleri Batı'nın Müslümanlardan aldığı temel hususlardır (Hitti 1981: IV, 1035; Maalouf 2007: 241 vd.). Bunlardan başka kılıca su verme tekniği ile demiri çelik haline getirme ve keskinleştirme gibi hususları da Müslümanlardan alacaklardır. M. Watt'ın (Watt 1986: 89) ifadesi ile: "İnsan, İslâm ve Hristiyanlığın Ortaçağdaki karşılaşmalarının, bütün cephelerine baktığı vakit, İslâmın Batı Hristiyanlığı üzerindeki tesirinin, umumiyetle kabul edilenden çok daha büyük olduğunu açıklıkla görür. İslâm Avrupa ile sadece maddî hâsılatı ve teknolojik keşifleri paylaşıyor değildir. Ayrıca İslâm, Avrupa'yı ilim ve felsefe sahasında sadece zihni bakımdan da harekete geçirmiş değildir. İslâm aynı zamanda Avrupa'yı, kendisinin yeni bir imajını yapmaya da sevk etmiştir. Avrupa İslâm'a karşı bir reaksiyonda bulundu. Bu hal, Müslümanların tesirini küçük gösterdiği gibi Avrupa'nın Yunan ve Roma mirasına bağlılığını da mübâlağalandırmış oldu. Onun için bugün biz Avrupalılar olarak düşen en mühim vazife, aynı dünya içinde yaşadığımız şu zamanda, bu yanlış mübâlağadan vaz geçmek, İslâm ve Arap dünyasına ne kadar borçlu olduğumuzu hakkıyla göstermektir." Bunlar Avrupa'nın Müslümanlara olan borcudur.

Kaynaklar

- Abû'l-Farac, Gregori (1987). *Abû'l-Farac Tarihi*. I. Cilt. Çev. Ö. R. Doğrul. Akara: TTK Yayınları.
- Alptekin, Coşkun (1985). *Dimaşk Atabeğliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Alptekin, Coşkun (1989). "Türkiye Selçukluları" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. VIII. Cilt. Ed. H.Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları. 209-380.
- Altınay, Ahmet Refik (2007). *Haçlılar (1095-1291)*. Çev. Gülay Kırpık. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Ayönü, Yusuf (2009). “Dördüncü Haçlı Seferi’nin Batı Anadolu’nun Türkleşme sürecine Etkisi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 24: 5-20.
- el-Azimî, Ebû Abdullah Muhammed (1988). *Azimî Tarihi*. Çev. A. Sevim. Ankara: TTK Yayınları.
- Barthold, W.- M.Fuad Köprülü,(1977). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Cahen, Claude (1994). *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*. Çev. Yıldız Moran. İstanbul: e Yayınları.
- Cahen, Claude (1990). *İslâmiyet Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. Çev. E.Nermi Erendor. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Çelik, Mehmet (1987). *Süryani Kilisesi Tarihi*. I. Cilt. İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Dehlân, Seyyid Ahmed b. Zeynî (tsz.). *el-Futuhâtü’l- İslâmiyye*. I. Cilt. Kâhire: Mevsuatü’l-Halebî.
- Demirkent, Işın (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*. I. II. Cilt. Ankara: TTK Yayınları.
- Durant, Will (tsz.). *İslâm Medeniyeti*. Çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Dvornik, Francis (1990). *Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a*. Çev. Mehmet Aydın. Ankara: TTK Yayınları.
- Ebûl-Fidâ, İmâdu’d-Dîn İsmail (1907). *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*. II. Cilt. Kâhire: Mektebetü’l-Metînî.
- Gibb, Hamilton A.R. (1991). “Selahaddin’in Başarıları” *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*. Çev. K.Durak, A. Özkök vd. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Goldlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. Çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları.
- Hammâde, M. Mâhir (1408/1988). *Dirâsetün Vesikyyetün li’t-Tarihi’l-İslâmî*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle.
- Hasan, Hasan İbrahim (1987). *İslâm Tarihi*. V.Cilt. Çev. İ.Yiğit- S. Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hitti, Philip (1981). *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. IV. Cilt. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çev. F. Işıltan. İstanbul: İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- el-İbâdî, Ahmet Muhtar (tsz.). *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*. Beyrut: Daru'n-Nehdeti'l-Arabiyye.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr (1986). *Rihletu İbn Cübeyr*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl.
- İbn Şeddâd, Bahâuddîn Yûsuf (1415/1994). *en-Nevâdiru's-Sultaniyye ve Mehâsinu'l-Yûsufiyye*. Tah. Cemâleddîn eş-Şeyyâl. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî.
- İbnu'l-Adîm, Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer (1976). *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*. Nşr. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (1359). *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûkive'l-Umem*. IX. Cilt. Haydarabad.
- İbnu'l-Esîr, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî (1399/1989). *el-Kâmil fi't-Tarih*. IX. X. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnu'l-Kalânîsî, Ebû Ye'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî (1908). *Zeylu Tarihi Dimeşk*. Beyrut.
- el- Kalkaşandî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali (1407/1987). *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*. II.Cilt. Tah. M.Hüseyin Şemseddîn. Beyrut.
- Kanat, Cüneyt- Devrim Çıplak (2013). *Sorularla Haçlı Seferleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kâsım, Abduh Kâsım (1990). *Mâhiyetü'l-Hurûbi's-Salibiyye, es-Sekâfetü ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb*, Küveyt.
- Khoniates, Niketas (1995). *Historia*. Çev. Fikter Işıltan. Ankara: TTK Yayınları.
- Köymen, M. Altay (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Küçük, Abdurrahman- Günay Tümer (1988). *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Lewis, Bernard (1979). *Tarihte Araplar*. Çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Maalouf, Amin (2007). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mahmud, H. Ahmed-, A. İbrahim eş-Şerif (tsz.). *Alemu'l-İslâm fi'l-Asri'l-Abbâsî*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Maksudoğlu, Mehmet (2001). *Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- el-Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali (1391/1973). *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*. I. Cilt. Tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse.
- Miguel, Andre (1991). *İslâm ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*. II. Cilt. Çev. Ahmet Fidan. İstanbul: Birleşik Dağıtım Kitabevi Yayınları.
- Ocak, Ahmet (2002). *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Ocak, Ahmet (2009). “Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında Oluşan Şîî (Bâtınî)-Haçlı İttifakı ve Doğurduğu Sonuçlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 181: 95-110.
- Ostrogorsky, Georg (1995). *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan. Ankara: TTK Yayınları.
- Özaydın, Abdulkirim (1994). “Afdal b. Bedr el-Cemâlî”, *DİA* X. Cilt: 330.
- Runciman, Steven (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi*. I. II. Cilt. Çev. F. Işıltan. Ankara: TTK Yayınları.
- Sevim, Ali (1989). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Şâkir, Mahmûd (1411/1991). *et-Tarihu'l-İslâmî*. VI. Cilt. Beyrut. el-Mektebu'l-İslâmî.
- Şenel, Alâeddin (1991). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: V Yayınları.
- Şeşen, Ramazan (1983). *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Turan, Osman (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, Osman (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Urfalı Mateos (1987). *Vekayi-Nâme(925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*. Çev. H. D. Andreasyan. Ankara: TTK Yayınları.
- Usta, Aydın (2008). *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*. İstanbul. Yeditepe Yayınevi. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1982). *Osmanlı Tarihi*. I. Cilt. Ankara: TTK Yayınları.
- Üçok, Bahriye (1979). *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Watt, Montgomery (1986). *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*. Çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Yıldırım, Suat (1988). *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*. Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yinanç, Mükrimin H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah (1405/1985). *el-İber fî Haberi men Ğaber*. II. Cilt. Tah. M.S. Zağlûn. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye.
- Zekkâr, Süheyl (1416/1995). *el-Mevsuatu 'ş-Şâmiyye fî Târihi 'l-Hurûbi 's-Salibiyye*. VI-X. Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr.

